

КҮЛТЕГИНИЙ ХӨШӨӨНИЙ ХЯТАД БИЧЭЭСИЙН ТУХАЙД

*М.Хурметхан**

Монгол Улсын нутаг дэвсгэрт бүртгэгдсэн эртний хөшөө дурсгалын зарим нь хятад бичэсээр бичигдсэн байдаг билээ. Эдгээр нь мөн Монголын түүх соёлтой холбоотой байдаг билээ. Тухайлбал, Билгэ хаан, Күлтегин, Харбалгасуны хөшөөний хятад бичээсийг нэрлэж болно. Күлтегиний хөшөөний хятад бичээс, түүнийг судалсан байдал, бусад хэлэнд орчуулсан байдлын тухай өгүүлэн, монгол хэлний орчуулгыг толилуулж байна. 1889 онд Оросын Газар зүй нийгэмлэгийн шинжилгээний ангийн Н.М.Ядринцев (1842-1894) олжээ. Уг бичээсийг анх 1891 онд А.Гейкел гараар хуулбарлан авсан бөгөөд Г.Шлегель, В.П.Васильев нарын хуулбар бас байгаа юм. Күлтегиний хөшөөний БШ нүүрэнд байгаа хятад бичээсийг анх 1892 онд Г.Габеленц /Georg von Gabelentz (1840-1893)/ орчуулжээ.¹ Үүнээс долоон жилийн дараа Токиод Куракиси Ширатори /Kurakichi Shiratori/ герман хэлэнд орчуулав. 1896 онд Е.Х.Паркер² англи хэлэнд орчуулсан байна. Германы эрдэмтэн Г.Шлегель Г.Габеленцийн зарим алдааг зааж, шинэ бүрэн орчуулгыг нь 1896 онд хэвлүүлэв.³ Г.Шлегелийн орчуулгыг ашиглан оросын нанхиадч В.П.Васильев 1897 онд орос хэлэнд орчуулав.⁴ Т.Закенулы өөрийн хуулбар болон казах, орос хэлэнд орчуулсан⁵ бол хятад сурвалжид байгаа эхийг нь М.Хахарман казах хэлэнд тус тус орчуулжээ.⁶ Энэхүү бичээс нь Тан улсын эзэн хаан Hsan-tsung-аас Хөх Түрэгийн эзэн хаанд бичсэн захиа бөгөөд Күлтегин жанжин нас эцэслэсэнд түүний ах Билгэ хаанд харамсал илэрхийлжээ. Тэрээр захиандаа Ертөнц ба Дэлхий бүтсэн тухай өгүүлээд улмаар Төв Ази дахь Хятад-Хөх Түрэгийн харилцааны тухай өгүүлсэн байна. Захианы найруулга нь Хятадын төрийн гүн ухааны ойлголттой адил юм. Тэгээд зарим чухал үйл явдлын талаар дурсаж, Күлтегиний цэргийн үйл, цэрэг дайны амжилтын талаар бахдан өгүүлсэн байна. Төгсгөлд нь Билгэ хааны гадаад бодлого нь Түрэг-Хятадын харилцаа өргөжин хөгжихөд чухлыг нь тэмдэглэжээ. Бичээсийн эхний мөрийн өргөн 31 см, өндөр нь 41 см болно. Бичээс нь дээрээс нь доош зүүнээс баруун тийш бичигджээ. Бичээсийн эхий мөрийн өндөр нь 26 см 9 ханз байна. Хятад бичээсний мөрүүд нь 1-171; 2-178; 3-171; 4-164; 5-160; 6-166; 7-176; 8- 178; 9-182; 10-160; 11-194; 12-165; 13-111 см урт байна. Бичээсийн үндсэн хэсгийн ханз үсгийн дундаж өндөр нь 3-3,5 см. Күлтегиний хөшөөний хятад бичээсийн 385 ханз үсэг нь сайн хадгалагдан, зарим нь устаж арилсан ч 422 ханз үсэг уншигдахаар ажээ. Ер нь хятад бичээсийг сийлсэн талбайн хэмжээгээр бодож үзвэл нийт 504 ханз үсэг байх боломжтой юм. Одоо хүртэлх судлаачид 385 ханз үсэгтэй хятад эхийг орчуулан судлаж ирсэн бол сүүлд нэмж судалсанаараа нийт 394 ханз үсэгтэй эх текстийг судалгааны эргэлтэнд

* М.Хурметхан - ОУСХ-ийн эрдэм шинжилгээний тэргүүлэх ажилтан, доктор (Sc.D), профессор

оруулжээ. Бид эдгээр орчуулгыг харьцуулан үзээд Күлтегиний хөшөөний хятад бичээсийн монгол хэлний орчуулгыг толилуулж байна.

Күлтегиний Хөшөөний хятад бичээсийн монгол орчуулга

Дээдсийн гэгээн дурсгалд зориулж зохигдож бичигдэв.

Энэ хөх цэнхэр (өндөр настай) тэнгэр (юу ч, өөрөөр хэлвэл, тэнгэр доор оршиж буй бүх юмыг) хаагдаагүй учир, тиймээс Орчлонт Ертөнц (тэнгэр) хүмүүс хоорондоо нийцэн зохицдог (гармони) хийгээд, Орчлонт ертөнц бардаагаар (бүрэн дүүрэн) бүх нийтийн (ижил, ялгаагүй) юм.

(Харин байтугай) учир нь (хэзээнээс) тэдгээрийн (тэнгэр хийгээд хүмүүсийн) ухаан санаа, сүнс сүлд (энэ байдал, хоорондын харилцаа)-ийн холбоо тасарч, иймээс Инь (хүчний)-ийн үйлдэл бий болсон. Нум сум, саадаг үүсэн бий болоогүй, эмхэлж хийж амжаагүй цагтаа, тэдэнд надаас (биднээс) элбэрэл халамж байгаагүй бөгөөд бид тэднийг болон тэднээс хууран мэхлэхийг нь (мэдээгүй). Хил хязгаар (нэрвэгдсэн) гүй... ачаар (үүнд)

(Энд оршуулагдсан?) Эзний нэр (цол) КүлТегин; тэр бол Гу-ду-лу-кэ-хань-/Елтерис Х.М/-ийн хоёрдугаар хүү бөгөөд одоогийн Би-кяке-хань /Билгэ Х.М/-ийн төрсөн дүү мөн. Түүний эцэг эхээ хүндлэх ёс, бусдад найрсаг хандлага нь алс холын орнуудаар алдаршин тархаж, (түүний) цог жавхлан, буян үйлс нь айдас төрүүлэн, хуучин ёс заншлыг өөрчилсөн (өөрчилөхөд хүргэсэн).

Энэ бол түүний элэнц аав И-ди-ми-ши- фу нь /Истеми хаан Х.М/ дээдсийн өмнө (тэнгэр) үлэмж их гавьяа зүгтэл байгуулж, өөрийн биеэ төгсгөл болгожээ. (энгийн шалтгаанаар нас төгсгөл болсон) Өвөө Гу-ду-лу-се-цзинь (Хе-Гинь) нь доод албатандаа маш энэрэнгүй ханддаг байсан билээ. Харин хүү нь... (хүүхдүүд, ач нар нь үргэлжүүлсэн).

(Хэрвээ) ийм байгаагүйсэн бол, яаж ийм алдартай, буянтай КүлТегин төрөх байсан бэ?

Иймээс тэр андын, найз нөхөрлөлийн хайрыг дуулгавартайгаар сүсэглэн хүлээн авч, (миний?) таамаглалын биелэлтэнд тусалсан. Хойд зүгт Сюань-лэй (эртний улсын) хязгаар хүртэл тэлж, баруун зүгт Чу-юе-тэй хөрш болж, Тан-ли-чуудыг хүндэлж, Ту-ци (түрэг) гэдэг өндөр алдар цол хүртээж, манай Тан улстай ойртон ураг садан бололцсон билээ.

Иймээс би түүний бодит гавьяаг нь магтан, өөрийн зүрхээ хайр хишиг, итгэлд нээн, цаашид ийм өөрчлөлт гарна гэж бодоогүй, харин гэнэт миний таамаглал алга болсон юм!

Би үүрд харамсах болно, миний зүрх сэтгэл шархалсан! КүлТегин Кэ-ханы /Билгэ хааны/ төрсөн дүү байсан, харин Кэхань бол миний хүүтэй адил.

Эцэг, хүү хоёрын харьцаа ойр дотно холбоо, хүндэтгэл үүсгэдэг учир тиймээс ах дүүсийн ураг садангийн холбоо, холбоо зүгээр л холбоо гэж үү? (өөрөөр хэлвэл, Тэгинь ч гэсэн надад хамаатан гэсэн үг) Хоёуланг өөрийн хүү гэж үзэж, иймээс би хоёр дахин (чанга) хүчтэй харамсалж, гуниглаж байна.

Иймээс би эртний ёсоор (маягт, хэлбэр ашиглан), энэ эрхэм сайхан хөшөөг сүндэрлэн, 1000 их настай (зуун жил, дараагийн мянган мянганд)-н дараагаар алс холын (зуунууд, орнууд)-ыг дурсгалд зориулан шинэ өдөр болгон нь шинэ, эрхэмсэг байх болтугай. (утга санаа нь ч таныг үүрд дурсган, өнгөрсөнийг сануулан байх болтугай!)

Эпифати - (оршуулгын) оршлын бичиг

Алс холын элсэн оронд,
Дин-лин түмний оршдог газар,
Чиний эрх мэдлийн хан, вангуудын үед,
Баатарууд олноор төрдөг байлаа.
Чи, Эзэн минь, үүнийг үргэлжүүлж,
Өөрийн алдраа ертөнц даяар түгээн тархдаг байсан.
Чи сүсэглэх номхон замыг сонгож,
Манай Тан улстай ураг (ойртох) холбохыг хүсэж байсан.
Чам шиг ийм хүн урт удаан наслахгүй гэж,
Хэн бодоогүй билээ!
Энэ өндөр уул шиг сүндэрлэсэн хөшөө чинь,
Сэтгэлд хязгааргүй ханамж өгч байна.

“Их Тан Улсын Кай-Юань-ий 20-р онд Жень-шэнь-ийн /хар бичин жил/ мөчлөгт, Синь-чоу 10-р сарын 17-ний өдөр (21.08.732 он), Динь-вэй тэмдэгийн ордны үед хөшөөг босгов” гэжээ.

ЭШЛЭЛ, ЗҮҮЛТ

1. Gabellentz V.D L' Inscription chinoise du I-r monument,-in[Heikel] Inscriptions de L'Orkhon.pp XXV-XXVI. Helsingfors.1892.v.XXV-XXVII.
2. Parker E.H. L' Inscription chinoise du monument I, //MSFO u Vol.V.1896.pp.212-216.
3. Shlegel G. LA Stele Funeraire de Teghin Giogh et ses traducteurs chiois rusees et allamens ,//MSFO u Vol.V.1892. t.3Chinesische Inschrifaut dem uigurischen Denkmale in Karabalgasun, Helsingfors.1896 ,//MSFO u Vol.
4. В.П.Васильев. Китайские надписи на Орхонских памятникахв Кошо-Цайдаме и Карабалгасуне. и в кн. Сборник трудов Оронской экспедиции. Вып.3 С-П.,1897
5. М.Жолдасбеков, Х.Сартхожаулы. Атлас Орхонских памятников. КүлТегин. 2006. б. 141-145
6. Кытай жылнамаларында Казак тарихынын деректері, (Б.з. 275-840 жылдары) Алматы, 2006. б. 136-137